

Harran İlahiyat Dergisi | Harran İlahiyat Journal

Sayı/Issue: 51, Haziran/June 2024, 311-332

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/hij/issue/85067>

ISSN 2791-6812

Ebû İshak el-Fezârî (ö. 188/804) ve *Kitâbü's-Siyer* Adlı Eseri

Abû Ishâq al-Fazârî (d. 188/804) and His Work *Kitâb al-Siyar*

Yazar Bilgisi Author Information	
Ömer SABUNCU (ÖS) Doç Dr., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Şanlıurfa, Türkiye Assoc. Prof., Harran University Faculty of Theology, Şanlıurfa, Türkiye omersabuncu@harran.edu.tr , www.orcid.org/0000-0001-8424-8481	
Mahmut SABUNCU (MS) Arş. Gör., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Şanlıurfa, Türkiye Res Asst., Harran University Faculty of Theology, Şanlıurfa, Türkiye m.sabuncu@harran.edu.tr , www.orcid.org/0000-0002-5757-6735	
Yazar Katkıları Author Contributions	Çalışmanın Tasarlanması / Conceiving the Study: ÖS: (%50), MS: (%50) Veri Toplanması / Data Collection: ÖS (%50) MS: (%50) Veri Analizi / Data Analysis: ÖS: (%50), MS: (%50) Makalenin Yazımı / Writing: ÖS: (%50), MS: (%50) Gönderme ve Revizyon / Submission and Revision: ÖS: (%60), MS: (%40)

Makale Bilgisi Article Information	
Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Yayın Etiği Publishing Ethics	Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Makale, çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle en az iki hakem tarafından incelenmiştir. This article has been scanned by iThenticate software and no plagiarism detected. It has been examined by at least two referees using double sided blind refereeing method.
Finansman Funding	Yazarlar, bu çalışma için herhangi bir dış fon almadığını beyan eder. Authors declare that they get no any external funding for this study.
Çıkar Çatışması Conflict of Interest	Yazarlar bu çalışmayla ilintili herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder. Authors declare that there is no any conflict of interest related to this study.
DOI	https://doi.org/10.30623/hij.1445022
Geliş Tarihi / Received	Kabul Tarihi / Accepted
29 Şubat/February 2024	11 Haziran/June 2024

Öz

İslâmî ilimler literatürü, muazzam bir yekûnu içermektedir. Bu “muazzamlık”, sadece sayı açısından olmayıp içerdiği malumat açısından da böyledir. Bu noktada özellikle Hicrî ikinci asırda başlatılan tedvin ve tasnif faaliyetleri bütün yazım usulüne etki etmiş ve çeşitli metotlarla kaleme alınmış eserler tarihteki yerlerini almaya başlamışlardır. Zikri geçen edebiyatın birçok dalına dair önemli eserler mevcut olmakla birlikte birçok eserin günümüze ulaşmadığı da ifade edilmektedir. Bu duruma etki eden sebepler arasında müellifinin geniş bir öğrenci ağına sahip olmaması dolayısıyla rivayet silsilesinin devam edememesi, eserin sonraki bir eserin gölgesinde kalması ve kitabın istinsah edilmeye değer bulunmaması gibi nedenler sayılabilir. Tamamı günümüze ulaşmayan eserlerden biri de Kûfeli mücahit âlim Ebû İshâk el-Fezârî'nin (ö. 188/804) *Kitâbü's-siyer*'idir.

İslâm fihhının devletler hukuku hükümlerini inceleyen ilim dalına siyer denilmektedir. Hicrî ikinci asırda Kûfe ve Şâm şehirlerinde önemli eserler verilen bu alanın önde gelen isimlerinden biri Ebû İshâk el-Fezârî'dir. Kûfeli olup Bağdât, Şâm ve Missîse'de hayatını sürdürmüş olan Fezârî, siyer alanındaki birikimleriyle öne çıkan Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve Evzâî'den (ö. 157/774) ders almıştır. Bu derslerin sonucu hocalarından aldığı birikimi kitaplaştırmış ve *Kitâbü's-siyer*'i telif etmiştir. Eserin büyük kısmının günümüze ulaşmadığı düşünülmektedir. Bununla birlikte kitabın eldeki kısmı, dönemin telif anlayışına dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Bu makalenin konusu Ebû İshâk el-Fezârî ve onun *Kitâbü's-siyer*'idir. Araştırıldığı kadarıyla hem Fezârî hem kitabı hakkında Türkçe'de ansiklopedi maddesi haricinde bir çalışma tespit edilememiştir. Ancak hem müellif hem eseri hicrî ikinci asrın telif mantığının anlaşılması için önem arz etmektedir. Buna binâen bu makalenin amacı tamamı günümüze ulaşmamış bir eserin eldeki kısmından hareketle hicrî ikinci asrın telif usulüne dair bazı çıkarımlar yapmaktır. Ayrıca Fezârî'nin hayatıyla eseri arasında nasıl bir bağlantı olduğunun tespit edilmesi de amaçlanmıştır. Çalışmanın yöntemi literatür taramasıdır. Devletler arası hukuk manasındaki siyer alanında oluşmuş olan sınırlı literatür ve ilgili diğer kaynaklar taranmış ve ilgili başlıklar altında ele alınmıştır. Bununla birlikte kaynak taraması açısından bir sınırlama yapılmamıştır. Çünkü günümüze sadece bir kısmının ulaştığı düşünülen bir kitabın diğer bölümlerine dair farklı kaynaklarda bazı bulgular tespit edilebilmektedir.

Çalışmada ulaşılan sonuçlardan bir kısmı şöyledir. Fezârî, hayatı ile eseri arasında uyum olan bir âlimdir. Süfyân es-Sevrî ve Evzâî gibi siyer alanında önemli birikim sahibi olan âlimlerden ders alan müellif, bu birikimi *Kitâbü's-siyer* isimli eseriyle ortaya koymuştur. Bununla birlikte, bu hükümlerin bilinmesine en çok ihtiyaç duyulan yerlerden olan serhad şehri Missîse'ye gitmiş ve şehrin ahalisinin ve mücahitlerin bu hükümleri öğrenmelerine vesile olmuştur. Dolayısıyla o, hayat-ilim birlikteliğine önemli bir örnek teşkil etmiştir. Müslüman bir devletin diğer devletler ile kuracağı ilişkilerin sınırlarını ve ana hükümlerini ortaya koyan siyer ilmi, Muhammed Hamidullah'ın (1908-2002) *İslâm'da Devlet İdâresi* isimli eseri dışında detaylı bir araştırmaya konu olmamıştır. Bu konuda detaylı çalışmalar araştırmacıları beklemektedir. Çalışmada ulaşılan bir diğer sonuç ise günümüze ulaşmayan eserlerle ilgili kaynaklar dikkatli tarandığında aydınlatıcı bilgilere ulaşılabilmesidir. Bu durum, İslâmî ilimler edebiyatına has bir durum olsa gerektir. Zira bu edebiyata katkı sunanlar hiçbir bilgiyi kaçırmak istememişler ve ortaya konulan her ne varsa bir yönüyle aktarmaya gayret göstermişlerdir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Siyer, Devletler Hukuku, Ebû İshâk el-Fezârî, *Kitâbü's-siyer*.

Abstract

There is a voluminous literature on Islamic sciences. What is meant by this 'enormity' is not only its quantity but also the knowledge it offers. The editing and classification activities that began particularly in the second Hijri century deeply affected the writing method, and the works written using a rich array of methods began to carve out a niche for themselves in history. While some major works on many branches of Islamic literature have reached today, a great number of others have failed to survive. This was partially because some authors did not have a wide network of students, and therefore the narration chain could not continue; some works remained in the shadow of later works, while some others were not found worthy of being copied. One of the works that has partially survived is *Kitāb al-Siyar* by the mujahid scholar Abū Ishāq al-Fazārī (d. 188/804) from Kufa.

The branch of Islamic jurisprudence that analyses the provisions of international law is referred to as *siyar*. Abū Ishāq al-Fazārī was a major name in this field, in which important works were published in the cities of Kūfa and Shām in the second Hijri century. Al-Fazārī, who was from Kufa and lived in Baghdāt, Shām, and Mişşise, took lessons from Sufyān al-Sawrī (d. 161/778) and al-Awzā'ī (d. 157/774), who stood out with their knowledge in the field of *siyar*. Intellectually fed by these lessons, al-Fazārī compiled the knowledge he learnt from his teachers to compose the book *Kitāb al-Siyar*. Apparently, most of the work has failed to survive to the present day. However, the extant parts provide important clues as to the understanding of scholarly writing during the period.

The focus of this article is Abū Ishāq al-Fazārī and his work *Kitāb al-Siyar*. To the best of our knowledge, there are no studies on al-Fazārī or his book in Turkish, except for an encyclopaedia entry. However, both the author and his work are critical for understanding the writing culture in the second Hijri century. Accordingly, the purpose of the present study is to make some inferences about the writing method of the period, based on the extant parts of al-Fazārī's work. This study also aimed to determine the connection between al-Fazārī's life and his work. The method of the present study is literature review. The limited literature and other relevant sources in the field of *siyar* with respect to international law were reviewed and discussed under relevant headings. However, no limitation was imposed on the scope of the literature review. This is because it is possible to find some information about the missing parts of a book, which has only partially survived to the present day.

Some of the conclusions drawn from the study are as follows. Al-Fazārī was a scholar whose life and work were in harmony. Educated by major scholars in *siyar*, such as Sufyān al-Sawrī and al-Awzā'ī, the author shared this knowledge in his work *Kitāb al-Siyar*. Moreover, he travelled to the frontier city of Mişşise, which was one of the places where the knowledge of these provisions was most needed, and he helped the inhabitants of the city and the mujahideen learn these provisions. Therefore, he became an epitome of how to unify life and science. The science of *siyar*, which sets the boundaries and establishes the main provisions of a Muslim state's relations with others, has been an underresearched area, except for in the work titled *İslâm'da Devlet İdâresi* by Muhammad Hamidullah (1908-2002). Prospective researchers can carry out extensive studies on this topic. Another key finding from the present study is that enlightening information can be reached upon meticulously investigating potential sources related to the works that have failed to survive to the present day. This must be unique to the literature in Islamic sciences as those who contributed to this literature did not want to miss any information and endeavoured to convey whatever was put forward.

Keywords: Islamic History, *Siyar*, International Law, Abū Ishāq al-Fazārī, *Kitāb al-Siyar*.

Giriş

İslâm, Müslümanların birbirleriyle kuracakları ilişkiler kadar kendilerinden olmayanlar ile oluşturacakları ilişkiye de önem vermiştir. Buna binâen, bireysel düzlemde olduğu gibi Müslüman bir devletin Müslüman olmayan bir devlete karşı kuracağı ilişki biçimini de ana hatlarıyla belirlemiştir. Devletlerarası ilişki iki düzlemde kurulabilir; bunlardan biri barış zamanı kurulacak ilişkiler iken ikincisi savaş zamanı kurulacak ilişki biçimidir. Makalenin konusu olan siyer kavramı, İslâm devletinin diğer devletler ile olan ilişkisini düzenleyen hükümleri ifade eder.¹ Hicrî ikinci asırda müstakil eserlere konu olan bu hükümler, sonraki dönemde “Kitâbü's-siyer” veya “Kitâbü'l-cihâd” ismiyle fıkıh kitaplarının içerisinde kendisine yer bulmuştur.²

İmâm Âzam Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve talebeleri İmâm Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ile İmâm Muhammed eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) yanı sıra Şâm âlimi Evzâî (ö. 157/774) siyer konusunda eser telif etmiş önemli âlimlerdir. Zikredilenlerden başka bu konuda müstakil eser telif eden bir diğer isim Ebû İshak el-Fezârî'dir (ö. 188/804). Fezârî'nin hayatı incelendiğinde onun neden böyle bir kitap telif ettiği daha iyi anlaşılmaktadır. Kanaatimizce o, eğitiminin başından itibaren bu konuya ilgi duymuş, hocalarını ve yaşadığı şehirleri buna göre belirlemiştir. Buna göre Fezârî, Küfe'deki ilmî birikimden istifade ettikten sonra bu konunun en önemli isimlerinden olan Evzâî gibi bir âlimin rahlesinden geçmiş ve siyere/cihada dair elde ettiği malumatı uygulama imkânı bulabileceği Missîse'de bir süre yaşamıştır.

İslâmî ilimlerin teşekkül ettiği asırlarda yaşamış âlimlere nispet edilen eserlerden bir kısmı günümüze ulaşmamıştır. Bu durumun birkaç sebebi olabilir. Kimi zaman o günün şartlarında eserin aktarılması mümkün olmamakta; kimi zaman ise eserden sonraki bir zamanda yazılan başka bir kitap bu çalışmaya olan ihtiyacı ortadan kaldırmaktaydı. Bu riskleri aşma başarısı gösteren eserlerin bir kısmı ise sonraki asırlarda çeşitli sebeplerle ortadan kaybolmuştur. Çalışmanın konusu olan “siyer” âlimi Ebû İshâk el-Fezârî'nin *Kitâbü's-Siyer*'i için benzer bir durum söz konusudur. Zikri geçen eserin büyük bir kısmı günümüze ulaşmamıştır. Kitabın 1/5'inin elimizde bulunduğu düşünüldüğünde neden günümüze ulaşmadığını sormak gerekir. Kanaatimizce, “siyer” konusunda yazılan diğer eserler ve bir bölüm olarak “siyer”in furû fıkıh kitaplarına alınması *Kitâbü's-siyer*'e olan ihtiyacı azaltmış olmalıdır. Bununla birlikte Fezârî'nin sahasının ilk ve en önemli kitaplarından olan bu kıymetli eserinin elimizde mevcut olan kısmı müellifinin metoduna dair çeşitli çıkarımlar yapmaya imkân sağlamaktadır.

Tespit edilebildiği kadarıyla Fezârî'yi ve eserini inceleyen bir çalışma bulunmamaktadır. Yukarıda zikredildiği üzere Fezârî, *Kitâbü's-siyer*'i sadece ortaya bir ilmî çalışma koyma amacıyla yazmamıştır. Onun hayatı neden böyle bir eser telif ettiğine

¹ Bazı Fıkıh kitaplarında *Kitâbü's-siyer* bölümleri *Kitâbü'l-cihâd* olarak isimlendirilmiştir. Abdülğani el-Meydânî, *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*, ts, 181.

² Hicrî ikinci asırda müstakil eserlerin yazıldığı bir türün, sonraki dönemde neden bir kitap bölümü olarak ele alındığı ayrıca incelenmelidir. Muhammed Hamidullah, bu durumu hilafet tartışmalarının önceki dönem kadar yoğun olmamasına bağlamaktadır. Kanaatimizce bir diğer sebep, tasnif usulündeki değişimdir. Nitekim hicrî ikinci asırda müstakil konulu eserler mevcutken, sonraki dönemde birkaç konuyu içeren kitapların telifi yaygınlaşmıştır. Muhammed Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdâresi* (İstanbul: Beyan, 2007), 81-86.

verilebilecek en güzel cevaptır. Bu sebeple Fezârî'nin hayatını –kaynakların tanıdığı imkân çerçevesinde- ele almak, eseri telif sebebini anlamaya katkı sunacaktır.

1. Ebû İshâk el-Fezârî'nin Hayatı

Erken dönem ulemâsının hayatının detaylarını tespit etmek bazı zorluklar içermekte; hatta çoğu zaman mümkün olmamaktadır. Fikirleri mezhebe dönüşmemiş, çok fazla eseri olmayan ve talebe noktasında çokça takip edilmemiş bir âlimin hayatı sınırlı bir çerçevede ele alınabilmektedir. Çalışmamızın konusu olan Ebû İshâk el-Fezârî için de durum pek farklı değildir. Bu sebeple, aşağıda standart şablon ile bilgiler verilecek, ricâl ve tarih kaynaklarının yanında diğer bazı eserlerdeki isnad verilerine zaman zaman müracaat edilerek bu kısım tamamlanacaktır.

Bilinen bir kabileye mensup olması sebebiyle Fezârî'nin³ nesebi kaynaklarda uzunca verilir. Buna göre nesebi şöyledir: "İbrahim b. Muhammed b. Hâris b. Esmâ b. Hârice b. Hısn b. Hüzeyfe b. Bedr b. Amr b. Cüveyye b. Levzân b. Sa'lebe b. Adî b. Fezâre b. Zübyân b. Beğîd b. Reys b. Gatafân b. Sa'd b. Kays b. Mudar b. Nizâr b. Ma'ad b. Adnân el-Fezârî eş-Şâmî."⁴ Bu silsileden anlaşıldığı gibi, Fezârî'nin soyu Mudar'da Resûl-i Ekrem (sas) ile birleşmektedir. el-Fezârî nisbesi, Fezâre kabilesinden olması sebebiyle; eş-Şâmî nisbesi ise sonradan Şam'a yerleşip bölgenin önemli bir âlimi olması sebebiyle verilmiş olmalıdır.

Fezârî'nin mensubu olduğu Benû Fezâre, Gatafân'ın bir koludur. Câhiliye döneminde güçlü bir kabile görünümünde olan Benû Fezâre, Hz. Peygamber (sas) ile birkaç defa kabile reisleri Uyeyne b. Hısn (ö. 30/650) sebebiyle karşı karşıya gelmişler; özellikle bu isim ile Resûlullah ve sonraki halifeler arasında bazı olaylar yaşanmıştır. Muhammed Hamidullah'ın (1908-2002) ifadesine göre Gatafân'ın kolları içerisinde en kalabalık ve geniş bir süvari birliğine sahip olanı Benû Fezâre idi.⁵ Muhtemelen bu sebeplerdir ki Uyeyne b. Hısn ismini birçok savaş ve baskın haberlerinde görmekteyiz. Söz gelimi babasından sonra kabile reisi olan Uyeyne'nin Câhiliye döneminde Ukâz panayırına baskın düzenleyerek II. Ficâr savaşına sebep olduğu görülmektedir.⁶ Uyeyne, Mekke'nin fethinden önce Müslüman olmuş, ancak Hz. Ebû Bekir döneminde irtidat etmiştir. Sonrasında yine İslâm'a girmiştir. Fezârî'nin dedesinin dedesi olan Hârice b. Hısn'ın ise sahâbî olduğu aktarılmıştır. Ayrıca o, yukarıda zikri geçen Uyeyne b. Hısn'ın da kardeşi, Esmâ b. Hârice'nin babasıdır.⁷ Hârice, Resûlullah Tebük'ten döndükten sonra kabilesinin heyetiyle birlikte Medine'ye gelmiştir.⁸

Benû Fezâre ve onun soyundan gelen birçok isim İslâm tarihinde çeşitli alanlarda meşhur olmuşlardır. Çalışmanın konusu olan Ebû İshâk el-Fezârî de onlardan biridir.

³ Çalışmanın tamamında "Fezârî" denilince Ebû İshâk el-Fezârî kastedilecektir.

⁴ Zehabî, Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kâymâz, *Siyerü a'lâmî'n-nübelâ'*, thk. Şu'ayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405), 7/539.

⁵ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 426.

⁶ Bünyamin Erul, "Uyeyne b. Hısn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012).

⁷ İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Alî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Alî Muhammed Mu'avvad (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 2/189.

⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-sahâbe*, 2/189.

1.1. Doğumu ve İlk Eğitim Merhalesi

Fezârî'nin kaç yılında doğduğuna dair bilgi tespit edilememiştir. İbn Hibbân (ö. 354/965), Vasit şehrinde doğduğunu ifade etmekteyse de⁹ bu bilgiyi onun dışında kimsenin verdiği tespit edilememiştir. Diğer müelliflerin ittifakla zikrettiklerine göre Fezârî, Kûfe doğumludur.

İlk eğitimini Kûfe'de almıştır. O dönemde İslâm dünyasının en önemli ilim merkezlerinden biri olan Kûfe'de ilim tahsiline başlayan Fezârî'nin daha ziyade fıkıh ağırlıklı bir eğitim aldığı anlaşılmaktadır. Çünkü kendisinden gelen rivayetlerin ve onun hakkındaki bilgilerin çoğu fıkıhla alakalıdır. Fezârî, memleketindeki eğitim serüvenini tamamlamasının ardından diğer ilim şehirlerine doğru yola çıkmış ve buralardaki hocaların ilminden istifade etmiştir.

1.2. Kûfe'den Şam'a, Şam'dan Missîse'ye Gidişi

Fezârî, Kûfe'de doğdu. Bu şehrin önemli ilim adamlarından ilim tahsil ettikten sonra şehirden ayrıldı. Kaynaklarda Bağdat'a gittiği de söylenmekte; ancak buradaki serüvenine dair malumat bulunmamaktadır. Evzâî'nin yanına Dımaşk'a gittiğinde muhtemelen genç yaşlardaydı.¹⁰ Çünkü hocası Evzâî ile olan ilişkisi anlatıldığında görülecektir ki hocasına uzun süre mülâzemet göstermiştir. Bu, kısa sürede oluşabilecek bir durum olmasa gerektir. Bu sebeple o, Dımaşk'ta hocasının rivayetlerini alıp onunla uzun bir süre ilmî meseleleri müzakere ettikten sonra oradan ayrılmış ve bir serhat şehri olan Missîse'ye gitmiştir. Hocası Evzâî'nin 151 yılında vefat ettiği bilinmektedir. O halde, Fezârî bu tarihten önce Missîse'ye gelmiş olmalıdır. Çünkü Missîse'deyken hocası Evzâî'ye bazı soruları içeren mektup yazmıştır. Ayrıca Abdullah b. Mübârek, Missîse'ye geldiğinde Fezârî'nin orada olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü İbnü'l-Mübârek, kendisine sorulan bir soruyu Fezârî'ye yönlendirmiştir.¹¹

Fezârî, bu bölgede uzun süre kalmış olmalıdır. Bu, bir kişiye Antakya'dan evlenmesini tavsiye etmesinden anlaşılmaktadır. Rivayete göre Ebû Sâlih ismindeki biri Fezârî ve Muhalled b. Hüsey'nin kendisine Antakya'dan evlenmesi hususunda tavsiyede bulunduğunu anlatmaktadır.¹²

Fezârî'nin muhtemelen hac vesilesiyle bulunduğu Hicaz'da İmâm Mâlik ile görüşüp görüşmediğine dair bir bilgi tespit edilememiştir. Ancak kaynaklarda ondan aktardığı rivayetlerin bulunması iki âlimin görüşmüş olma ihtimalini artırmaktadır.

Fezârî'nin kısa veya uzun süre bulunduğu şehirler Kûfe, Bağdât, Medine, Dımaşk ve Missîse'dir. Zikredilen ilk dört şehir meşhur İslâm şehirlerindedir. Ancak kanaatimizce Missîse pek tanınmamaktadır. Fezârî'nin buraya neden gittiğini ve burada neler yapmaya çalıştığını daha iyi tespit edebilmek için Missîse'ye dair kısaca bilgi vermek uygun olacaktır.

⁹ İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî, *es-Sikât* (Hindistan: Dâiretü'l-Ma'ârifil-'Osmâniyye, 1393), 6/23.

¹⁰ Ebû Hanîfe'nin Fezârî'nin kardeşine isyana katılması yönünde fetva vermesi sonucu kardeşi bu isyana katılmış ve öldürülmüştür. Bunun üzerine Fezârî Kûfe'ye gelmiş ve Ebû Hanîfe ile aralarında bir takım sorunlar ortaya çıkmıştır. Buna binaen, Fezârî'nin Kûfe'den genç yaşta ayrıldığı söylenebilir.

¹¹ el-Beyhakî, *el-Medhal ile's-Süneni'l-Kübrâ*, s. 388.

¹² Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Mesâil - Rivâyetu Ebî Dâvûd es-Sicstânî*, ed. Ebû Mu'âz Târik b. İvazillâh b. Muhammed (Mısır: Mektebetu İbn Teymiyye, 1420), 311.

Missîse,¹³ Antakya ile Rum yurdu arasında sınır şehridir ve Ceyhân Nehri'ne yakındır. Eski bir şehir olan Missîse, hicrî 84 yılında bölgeye gazaya çıkan Abdülmelik b. Mervân'ın (ö. 86/705) oğlu Abdullah tarafından ele geçirilmiş ve eski hali üzerine yeniden inşa edilmiştir. Ömer b. Abdülaziz zamanında Rum ahalisinin muhasara altına alınması endişesiyle yıkılarak başka bir yere taşınması düşünülmüşse de böyle olmamıştır. Sınır şehri olması sebebiyle birçok defa yeniden inşa edilmek durumunda kalmıştır. Bu durumuna rağmen birçok ilim adamı burada bulunmuştur. Onlardan bazıları, cihada katılmak amaçlı bazıları ise bu şehrin ahalisini başta "siyer" olmak üzere sünnet alanında bilgilendirmek amacıyla buraya yerleşmişlerdir. Bu âlimlerden bazıları şunlardır: İbrahim b. Hasan el-Missîsî, İbrahim b. Muhammed el-Halebî, Ahmed b. Numân el-Missîsî. Bir çalışmada tespit edildiğine göre çeşitli alanlarda Missîse'de yetişen ilim adamlarının sayısı 62'dir. Yukarıda belirtilen diğer sebeplerle buraya gelen âlimler de düşünüldüğünde sayı çok daha artacaktır.¹⁴

1.3. Vefatı

Fezârî'nin vefat tarihi olarak 185, 186 ve 188 yılları verilmektedir.¹⁵ Ömrünün önemli kısmını geçirdiği Missîse'de vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir. Yine bu bölgede yaşamış zâhidlerden biri olan Muhammed b. Yûsuf el-İsbahânî'nin (?) Missîse'ye geldiği zamanlarda Fezârî'nin kabrini ziyaret ettiği anlatılmaktadır.¹⁶

1.4. Hocaları: Süfyân es-Sevrî ve İmâm Evzâî

İslâm ilim geleneğinin merkezinde hoca/şeyh bulunur. Zira *Ortaçağ'da İslâm ve Seyahat*'in yazarı Touatani'nin ifadesine göre İslâm geleneği kişinin tek başına kitaplar eşliğinde yetkin biri haline gelmesini değil; yolu bir hoca nezaretinde sürdürmesini talep etmiştir.¹⁷ Dahası ilim geleneğimizin en temel yöntemlerinden olan isnad sistemi de hoca-talebe ilişkisine bağlıdır. Bu sebeple, bir kişinin ilim hayatı inceleneceği zaman dikkatle ele alınması gereken mevzuların başında hocaları ile ilişkisinin tespiti gelmektedir.

Ebû İshâk el-Fezârî'nin birçok hocası bulunmaktadır. Onlardan yaygın olarak bilinenleri şöyledir: Ebû İshâk es-Seb'î (ö. 127/745), Atâ b. Sâib (ö. 136/753), Hümejd et-Tavîl (ö. 143/760), Süleymân A'meş (ö. 148/765), Yahyâ b. Saîd el-Ensârî (ö. 143/760),

¹³ Hasan Güleç, "Ebû İshak Fezârî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995), 12/539.

¹⁴ *Ortaçağ'da İslâm ve Seyahat* isimli eserin sahibi Houari Touati, kitabın bir bölümünde "Sınır Boylarında İkamet (Murabata)" konusunu işlemiştir. Bu bölümde, İslâm âlimlerinin ilmi en az cihat kadar önemli gördüklerini ifade etmektedir. Ancak yazar, çoğu zaman niyet okuyarak ve bazen de kendince mantıklı sorular sorarak konuyu kendi zihin dünyasının gerektirdiği şekilde işlemektedir. Ona göre, halkın hürmet ve sevgi gösterdiği murabî-âlim "rolü"nü imkânlarını anlayan bazıları bu durumu kullanmıştır. Ayrıca, bazı âlimler (Mekhûl ed-Dimaşki) Suriye'de cihat ile alakalı rivayetleri almış ancak sınırda savaşmamıştır. Yazar, çalışmasını "bilinçli bir sınırlama" ile kayıtlı tuttuğundan olsa gerek, hem hadis rivayetiyle [aynı zamanda diğer ilimlerle] iştigal edip hem murabî olan âlimlerin sayısının az olmadığını gözden kaçırmıştır. Houari Touati, *Ortaçağ'da İslâm ve Seyahat Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021).

¹⁵ Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. 'Abdirrahmân b. Yûsuf el-Kelbî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî 'Esmâ'i'r-Ricâl*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400), 2/170.

¹⁶ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, 9/125.

¹⁷ Touati, *Ortaçağ'da İslâm ve Seyahat Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*, 14.

Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve anlaşıldığına göre en çok mülazemet gösterdiği hocası Evzâî.¹⁸

Tespit edilebildiğine göre Fezârî'nin en önemli iki hocası Süfyân es-Sevrî ve Evzâî'dir. Her ne kadar eserin tamamı günümüze ulaşmamış olsa da şu an elimizde bulunan kısmında Fezârî'nin hocası Süfyân'dan 70 civarı rivayeti bulunmaktadır. Kitabın konusuna uygun olarak bu rivayetlerin hemen tamamı "siyer" konusu ile alakalıdır. Bu rivayetlerdeki isnatlardan anlaşıldığına göre, Süfyân es-Sevrî derslerinin bir kısmını talebelerinin sorularına ayırmaktaydı. Nitekim bu durumu Fezârî "Süfyân'a şunu sordum"¹⁹ şeklinde ifade etmektedir. Yine bazı rivayetlerde hocasına kendisinin de bulunduğu ilim meclisinde sorulan bazı soruları aktarmaktadır.

Rivayetlerden anlaşıldığına göre Fezârî memleketi Kûfe'de özellikle Süfyân es-Sevrî'den ilim tahsil ettikten sonra diğer İslâm şehirlerinden bazısına da gitmiştir. Ancak bu durum hocası Süfyân ile arasındaki ilişkiyi koparmamıştır. İkili arasındaki mektuplaşma devam etmiş, bunlardan birinde Süfyân talebesini hadisler konusunda dikkatli olması hususunda uyarılmış ve "Seni hadis [ile elde edilen şöhret] hususunda uyarmak isterim." demiştir.²⁰ Fezârî, Süfyân'ın önde gelen talebelerinden olmuş ve bazı kaynaklarda onun ismi "Süfyân es-Sevrî'nin ashabi" arasında sayılmıştır.²¹ Süfyân es-Sevrî, talebesini riayet elde etme hususunda uyarılmıştır. Fezârî, bir defasında hocasının riayeti "pislik"e benzeterek kendisini bu hususta uyardığını aktarmaktadır.²²

Fezârî'nin başta Süfyân es-Sevrî olmak üzere Kûfe'deki ulemadan ilim tahsil ettikten sonra diğer İslâm şehirlerine gittiği anlaşılmaktadır. Bunlardan biri de uzunca kalacağı ve mülazemet göstereceği hocası Evzâî'nin memleketi Dımaşk'tır.

Kûfe gibi o dönemin en önemli ilim insanların yaşadığı bir şehirden sonra Dımaşk'a gitmeyi tercih etmesi rastgele verilmiş bir karar olmamalıdır. Zira Fezârî'nin Dımaşk'a ve oradan bir sınır şehri olan Missîse'ye gitmiş olması onun fıkıhın cihat hükümlerini ele alan siyer kısmına özel bir ilgisinin olmasıyla açıklanabilir. Fezârî'nin Missîse ahalisine sünneti öğretmek onları irşat ettiğinin aktarılması bu hususu destekler mahiyettedir.²³

Kûfe doğumlu olan Fezârî'nin hangi tarihte Şam'a geldiğine dair malumat bulunmamaktadır. Ancak zikredilecek bazı karinelerle Şam'a çok geç yaşlarda gelmediği anlaşılmaktadır. Söz gelimi hocası Evzâî'nin 151 yılında vefat ettiği dikkate alınırsa Fezârî'nin 151 yılından çok önce bu bölgeye geldiği düşünülebilir. Çünkü o, hem Evzâî'den çok fazla rivayette bulunmuş hem de Evzâî ile birlikte bu bölgenin en önde gelen âlimi olarak gösterilmiştir. Kûfeli olmasına rağmen bu bölgeye nispet edilmesi, onun bu bölgeye erken yaşlarda gelmiş olmasını ve nispeten uzun bir zaman diliminde burada yaşadığını

¹⁸ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ'*, 7/540.

¹⁹ Fezârî, İbrâhîm b. Muhammed b. el-Hâris Ebû İshâk, *Kitâbü's-siyer*, thk. Fârûk Hammâde (Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1987), 105.

²⁰ Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekeriyâ, *Min Kelâmi Ebî Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn f'r-Ricâl*, thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf (Dımaşk: Dârü'l-Me'mûn li't-Turâs, ts.), 1/29.

²¹ En-Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb el-Horâsânî, *Tesmiyetu Fukahâi'l-Emsâr min Ashâbi Rasûlillâh Sallallâhu aleyhi ve Sellem ve min Ba'dihim*, thk. Mahmûd İbrahim Zâyed (Haleb: Dârü'l-Va'y, 1369), 1/128.

²² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi li Ahlâki'r-rvî ve Âdâbi's-sâmi* (Riyâd: Mektebetü'l-Meârif li'n-neşri ve't-tevzî', ts.), 1/321.

²³ El-İclî, Ebû'l-Hasan Ahmed b. 'Abdullâh el-Kûfi, *es-Sikât*, thk. 'Abdul'âlim 'Abdul'azîm el-Bestevî (Medine, 1405), 1/205.

söylemeye imkân tanır. Ayrıca *Kitâbü's-siyer*'inde mektupla hocası Evzâî'ye cihat hükümlerine dair soru sorması hocası hayattayken Missîse'ye gittiğini gösterir.

Fezârî'nin *Kitâbü's-siyer*'i incelendiğinde hocası Evzâî'den alıntılarının çok olduğu görülmektedir. Evzâî'nin ders işleme şekline işaret edebilecek olan bu rivayetler, onun neden bir fakih olarak kabul edildiğini de açıkça göstermektedir. Evzâî'nin fikhî meselelere hasrettiği derslerde genellikle soru-cevap usulünü tercih ettiği anlaşılmaktadır. Ona soru soranlardan biri de Fezârî'dir. O, "سالت الازاعي"²⁴ kalıbıyla aktardığı rivayetlerin yanında; hocasına derslerde başkası tarafından sorulan bazı soruların cevaplarını da eserinde nakletmektedir.²⁵

Evzâî, talebesi Fezârî'nin sorularına çoğunlukla kendi ifadeleriyle cevap verir. Bazen ise Mekhûl ed-Dımaşkî²⁶ (ö. 112/730) ve Zührî'den²⁷ (ö. 124/742) yaptığı alıntılarla onun sorularını cevaplar. Bu sayede talebesinin Şam'daki ilim geleneğini takip etmesini kolaylaştırdığı söylenebilir. Ayrıca nasıl ki Fezârî hocasına sorulan ve kendisinin işittiği sorulara verilen cevapları naklediyorsa, Evzâî de hocalarına sorulan sorulardan örneklerle cevaplar vermektedir.

Fezârî'nin kitabı incelendiğinde hocası Evzâî'den sadece "siyer"e dair malumat elde ettiği zannedilebilir. Ancak diğer kaynaklara bakıldığında onun tefsir ve sahâbe hayatı gibi diğer alanlarda da hocasından soru-cevap şeklinde bilgiler edindiği görülmektedir. Söz gelimi o, bir defasında hocasına Hz. Ömer'in (r.a.) Huzeyfe'ye münafıklar listesinde olup olmadığını sorması meselesinde; Hz. Ömer'in o an münafık olmaktan şüphe ettiği için değil, ölmeden önce münafık olmaktan korktuğu için sorduğunu ifade ederek bu konuda ne düşündüğünü sorar. Hocası ise bu görüşün bidatçilerin ifadeleri olduğunu söyler.²⁸

Aralarında hoca talebe ilişkisinin boyutunu ve aslında Fezârî'nin hocasına uzunca bir zaman mülazemet gösterdiğini anlatan bir rivayete göre Evzâî bir hadis rivayet etmiş ve "bunu bana es-Sâdikü'l-Mesdûk aktardı" demiştir.²⁹ Burada kastettiği kişi Fezârî'dir. Bu ifadeyi, değerli bir hocanın kıymetli bir talebesine yaptığı bir övgü olarak anlamak gerekir.

Fezârî bazen iki hocasına dair ifadeler kullanır. Bir defasında hocalarını talebelerine tanıtırken şu ifadeleri kullanmıştır: "Ben Evzâî ve Süfyân gibisini görmedim. Evzâî, âmme insanıdır; Süfyân ise daha kendi halinde biridir. Hilâfet için biri seçilecek olsaydı muhakkak Evzâî daha uygun olurdu."³⁰

Fezârî'nin en önemli iki hocasının -her ne kadar devam etmemişse de- mezhep sahibi olmaları da ayrıca dikkat çekicidir. Her iki hocasının sünnete ve fıkha hâkimiyetleri ve her ne kadar takipçileri olmamış ve devam etmemişse de mezhep kurucusu olarak kabul edilmeleri, Fezârî'nin fikhî birikiminin en önemli sebepleri arasındadır.

²⁴ el-Fezârî, *Kitâbü's-siyer*, 101-105-118-137.

²⁵ el-Fezârî, *Kitâbü's-siyer*, 116-163.

²⁶ el-Fezârî, *Kitâbü's-siyer*, 133-159.

²⁷ el-Fezârî, *Kitâbü's-siyer*, 138-159.

²⁸ İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynuddîn 'Abdurrahmân b. Ahmed b. Receb el-Hanbelî, *Fethü'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Mahmûd b. Şa'bân (Medine: Mektebetü'l-Ğurabâi'l-Eseriyye, 1417), 1/194.

²⁹ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ'*, 8/541.

³⁰ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ'*, 7/113.

1.5. Ulemanın Fezârî Hakkındaki Övgüleri

Fezârî, her ne kadar hocaları Süfyân ve Evzâî kadar meşhur olmamışsa da ulemanın onun hakkında birçok övücü ifadeleri mevcuttur. Söz gelimi cerh-tadil ilminin otorite isimlerinden Ebû Hâtim (ö. 277/890) “âlimlerin Fezârî'nin takip edilen bir imam olduğu hususunda ittifak ettiklerini” söyler.³¹ Bir defasında Süfyân b. Uyeyne'ye bir adam gelip Fezârî'nin kendisinden bir rivayet aktardığını söyleyerek, Süfyân'ın bu rivayeti tetkik etmesini ister. Ancak Süfyân “Ayıp sana! Ebû İshâk benden rivayet ettiğini söylüyorsa bana gelip onu sormana gerek yoktur.” der.³² Yine İclî, Fezârî'nin sâhib-i sünne, güvenilir, salih biri olduğunu ve sınır şehri olan Missîse ahalisini eğitip onlara sünneti öğrettiğini, ayrıca orada irşad faaliyetlerinde bulunduğunu anlatır.³³

Fezârî'nin ilmini ve fikhî birikimini takdir eden âlimlerden biri Abdullah b. Mübarek'tir. Missîse'de onunla görüşen ve beraber ilim meclisleri akdettikleri Fezârî hakkında “Ebû İshâk el-Fezârî'den daha fakih birini görmedim” demiştir.³⁴ Bu ifade, Fezârî'nin fikhî seviyesine vurgu yapmaktadır. Aksi taktirde hocaları Süfyân ve Evzâî'yi, ayrıca İmâm Mâlik'i görmüş olan Abdullah b. Mübarek'in bu ifadesi yerinde olmayacaktır.

Fezârî'nin İmâm A'zam Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ile olan dikkat çekici bir ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır.³⁵ Bu konuşmalarda Ebû Hanîfe, Fezârî tarafından Mürcîî biri olarak tanıtılmaktadır. Söz gelimi Fezârî onun için “Ebû Hanîfe, seyfi caiz gören bir mürcîî idi.” der.³⁶ Aynı konuda daha dikkat çekici bir rivayet de mevcuttur. Buna göre, Fezârî Ebû Hanîfe'ye seyfin caiz olmadığına dair bir hadis zikrettiğini ancak onun ‘bunlar hurafe hadislerdir’ dediğini aktarır.³⁷ Fezârî'nin hocası Evzâî'nin de Ebû Hanîfe'yi otoriteye karşı silahlı isyanı desteklediği için eleştirdiği bilinmektedir. Fezârî ile Ebû Hanîfe arasında tartışmaya sebep olan bir diğer mesele ise Fezârî'nin kardeşinin Ebû Hanîfe'den aldığı fetva üzerine yönetime karşı başkaldıran gruplara katılması ve bunun sonucunda öldürülmesi olayıdır. O sırada Missîse'de bulunan Fezârî, kardeşinin vefatı üzerine Kûfe'ye dönmüş ve olan biteni öğrendikten sonra soluğu Ebû Hanîfe'nin yanında almıştır. Ona “kardeşimin isyana katılmasına sen mi fetva verdin?” diye sorunca “Evet! Muhakkak o senden daha hayırlı biriydi.” cevabını almıştır.³⁸ Olayı anlatan farklı bir rivayete göre ikili arasında şöyle bir konuşma geçmiştir:

Ebû Hanîfe: “Şu an nerede ikamet ediyorsun?”

Fezârî: “Missîse şehrinde”

³¹ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ'*, 8/540.

³² Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ'*, 8/540.

³³ el-İclî, *es-Sikât*, 1/205.

³⁴ İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1371), 231.

³⁵ Ebû Hanîfe ile Fezârî arasındaki muhavereyi rical kitaplarından değil de akaide dair kitaplardan öğreniyoruz. Fezârî'nin rical kaynaklarındaki tercemelerinde bu konuya dair herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. Bu duruma muhaddislerin Ebû Hanîfe'ye bakışı etki etmiş midir bilinmez. Ancak bu konu araştırılmayı hak eden bir konu olarak görülebilir.

³⁶ Ebû Abdurrahman Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *es-Sünne*, thk. Muhammed b. Sa'îd b. Sâlim el-Kahtânî (Dammâm: Dâru İbnî'l-Kayyim, 1406), 1/218.

³⁷ Abdullâh b. Ahmed, *es-Sünne*, 1/ 218.

³⁸ Abdullâh b. Ahmed, *es-Sünne*, 1/218.

Ebû Hanîfe: “Onun yerine kardeşinin gittiği yoldan gitseydin senin için daha hayırlı olurdu.”³⁹

Olayın başka bir tarikinde diyalog daha ilginç ifadeler içermektedir. Kardeşinin durumunu öğrenen Fezârî, Ebû Hanîfe’nin yanına gelerek “Kardeşime bu konuda fetva verirken Allah’tan korkmadın mı?” diye çıkarışır. Ebû Hanîfe “Kardeşinin bu şekildeki ölümü Bedir günü şehit edilmesine denktir. İbrâhim ile isyan ederek şehit olması yaşamasından hayırlıdır.” deyince Fezârî “Peki [kardeşime fetva verdin de] sen niye isyana katılmadın?” diye sorar. Ebû Hanîfe “İnsanların malları benim yanımdaydı.” der.⁴⁰

İki büyük âlim arasında geçen bu mevzunun dışında özellikle bir hoca-talebe ilişkilerine dair malumat yoktur. Hocalarının en geniş listesini veren müelliflerden biri olan İbn Asakir’in *Târihu Dimaşk*’inde bile Ebû Hanîfe’nin ismi yoktur. Bu durum hakikaten ilginçtir. Çünkü Ebû Hanîfe kendi döneminde Kûfe’nin en önde gelen âlimlerindedir. Fezârî’nin neden ondan ilim tahsil etmediği (en azından ilim tahsil ettiğini söylemeye imkân veren bir rivayet bulunmuyor!)⁴¹ sorusuna verilecek bazı cevapları yukarıdaki diyaloglar içermektedir.⁴² Hocası Evzâî’nin şu ifadesi bu düşüncüyü destekler mahiyettedir: “Biz Ebû Hanîfe’yi reye başvurduğu için eleştirmiyoruz. Çünkü hepimiz yeri geldiğinde reye başvuruyoruz. Ancak biz, Resûlullah’tan (sas) gelen hadislere muhalefet ettiği için onu eleştiriyoruz.”⁴³ Aralarında hoca-talebe ilişkisinin olduğunu söylemeye imkân vermese de kaynaklarda geçen şu rivayet yukarıdaki hususu teyit etmektedir. Fezârî, Ebû Hanîfe’nin yanına gelerek gaza ile alakalı sorular sorduğunu, onun bu soruları cevapladığını ancak ona “Resûlullah’tan (sas) rivayet edilen şu hadisler var.” deyince o “onları bırak” şeklinde cevap aldığını anlatmaktadır.⁴⁴ Kanaatimizce Fezârî hocası Evzâî’nin de rahatsız olduğu anlaşılabilir bu tavırdan dolayı Ebû Hanîfe ile ilişkisini sınırlı tutmuş olmalıdır.

Fikhî birikimi ve sünnete olan hâkimiyeti ile öne çıkan bir âlim olarak Fezârî’nin abid biri olduğu aktarılmıştır. Muhtemelen İbrahim b. Edhem ile olan arkadaşlığı dolayısıyla bu yönüyle de bilinir olmuştur. İkili, hocaları Süfyân es-Sevrî sebebiyle bir arada bulunmuş olmalıdır. Bu görüşmelerden birinde Fezârî, uzun bir müddet sukut eden İbrahim b. Edhem’e “bir şeyler anlatsanız” deyince o da konuşmanın dört halinin olduğunu zikretmiş ve bu hususu açıklamıştır.⁴⁵

Fezârî’nin Abbâsî halifesi Harun Reşid ile de görüşmeleri olmuştur. Bunlardan birinde Fezârî halifenin huzuruna girince halife “Ey Ebû İshâk! Muhakkak sen şerefli bir mevkidesin.” deyince Fezârî “Ey Müminlerin Emiri! Bu, bana ahirette bir şey kazandırmaz.” diye cevap vermiştir.⁴⁶ Ayrıca Fezârî’nin sadece halk arasında değil, halifelik makamında

³⁹ ‘Abdullâh b. Ahmed, *es-Sünne*, 1/219.

⁴⁰ Ebû’l-Ferec el-İsbehânî, Alî b. el-Huseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî, *Mekâtîlu’t-Tâlibiyyîn*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr (Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, ts.), 313.

⁴¹ Muhammed Hamidullah, *İslâm’da Devlet İdâresi* isimli kitabında Fezârî’yi Ebû Hanîfe’nin öğrencileri arasında saysa da bu bilgiye nasıl eriştiği tespit edilememiştir.

⁴² Bu sayıdaki sınırlı rivayete dayanarak uzak ihtimalli yorumlar yapmak uygun olmaz. Ancak Fezârî’nin bazı hususlarda Ebû Hanîfe’nin anlayışına katılmadığı söylenebilir.

⁴³ Abdullâh b. Muhammed b. Alî el-Ensârî Ebû İsmail el-Herevî, *Zemmü’l-kelem ve ehlihî* thk. Abdurrahman Abdulaziz eş-Şibl (Medine: Mektebetü’l-‘Ulûm ve’l-Hikem, 1418), 3/2.

⁴⁴ Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. ‘Alî, *Târihu Bağdâd* (Beyrut: Dârü’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1422), 15/532.

⁴⁵ İbn Ebi’d-Dünyâ, Ebû Bekr ‘Abdullâh b. Muhammed b. ‘Ubeyd b. Süfyân el-Kureşî, *es-Samt*, thk. Ebû İshâk el-Haveynî (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 410M.S.), 67.

⁴⁶ İbn Abdilhâdî, Muhammed b. Ahmed b. ‘Abdilhâdî ed-Dimaşkî, *Tabakâtü ulemâi’l-hadîs*, thk. Ekrem el-Bûşî - İbrâhîm ez-Zeybek (Beyrut: Mu’essesetu’r-Risâle, 1417), 1/401.

da ilmiyle tanındığı anlaşılmaktadır. Bir defasında Halife Harun Reşid'e biri getirilir. Bu şahıs, binlerce hadis uydurduğunu söyleyerek bunlarla toplumu ve ilmi ifsat ettiğini ima edercesine konuşur. Bunun üzerine Halife "Ey Allah'ın düşmanı! Ebû İshak ve İbnü'l-Mübârek uydurduklarını tek tek, harf harf meydana çıkaracaklardır. Sen kendi haline yan!" demek suretiyle Fezârî'nin ilmî yetkinliğine vurgu yapmıştır.⁴⁷ Harun Reşid ile Fezârî arasında geçen bir diğer olay ise şöyledir. Rum bölgesinde sefere çıkan Reşid, kendisiyle beraber o bölgeyi bilen iki önemli ismi yanına alır: Muhalled b. Hüseyin ve Ebû İshâk el-Fezârî. Bölgede bulunan bir kaleye yaklaşan halife, Muhalled'e kaleye saldırma hususundaki görüşünü sorar. Muhalled, bu kalenin korunaklı bir kale olduğunu, eğer bu kaleyi fethetme imkânı olursa bundan sonraki kaleler için işlerinin daha kolay olacağını söyler. Hârûn Reşîd, Fezârî'ye de aynı soruyu iletir. Fezârî "Ey Müminlerin emiri! Bu kale Müslümanlara fayda getirecek kadar bir ganimet içermez. Eğer bu kaleye saldırır da fethi müyesser olmazsa bu sizin için bir eksiklik olacaktır. Benim kanaatim, Rum bölgesinde büyük ganimet içeren bir büyük şehre doğru harekete geçmenin daha iyi olacağı yönündedir. Eğer bu büyük şehrin fethi müyesser olmazsa işte o zaman özür kabul edilebilir." der. Halife, Muhalled'le yaptığı istişare doğrultusunda kaleye saldırır ancak uzun süren kuşatma sonucunda çok fazla Müslüman şehit olur.⁴⁸

Fezârî, ilmî mesaisini daha çok fıkhnın siyer kısmına teksif ettiği için muhaddis seviyesinde⁴⁹ bir hadis rivayeti ve cerh-tadil faaliyeti ile meşgul olmamıştır. Bununla birlikte onun bazen raviler hakkında görüş bildirdiği vakidir. Söz gelimi Zekeriya b. Adî, Fezârî'nin kendisine "Bakiyye'nin maruf ravilerden aktardıklarını yaz, maruf olmayanlardan naklettiklerini yazma. İsmâil b. Ayyâş'ın ise ne maruf olandan ne de olmayandan aktardıklarını yazma!" dediğini aktarmaktadır.⁵⁰

1.6. Kütüb-i Sitte'deki Rivayetlerinin Konu Bakımından Analizi

Fezârî, Hadis tarihinin tedvin dönemi ile tasnif döneminin ilk aşamasında yaşamıştır. Dönemin ilim anlayışına uygun olarak bir kitap da telif etmiş olan Fezârî'nin muhaddislerin özelliklerini taşıdığını söylemek zordur. O, hadisleri aslına uygun şekilde toplayıp muhafaza ederek sonraki nesillere aktarmayı çok önemli bir görev olarak kabul eden muhaddislerden farklı olarak daha ziyade fıkıhla iştigal etmiştir. Dahası fıkhnın da özel bir şubesi olan siyer alanıyla öne çıkmıştır. O halde onun hadis rivayeti ve cerh-tadil gibi hususlarla çok fazla meşgul olmadığı söylenebilir. Bununla birlikte Kütüb-i Sitte'nin bazı kitaplarında ondan aktarılan rivayetler mevcuttur. Tespit edilebildiği kadarıyla Buhârî'nin *el-Câmiü's-Sahîh*'inde 2;⁵¹ Müslim'in *el-Câmiü's-Sahîh*'inde 3;⁵² İbn Mâce'nin *es-*

⁴⁷ İbn Abdilhâdî, *Tabakâtü ulemâi'l-hadis*, 1/401.

⁴⁸ El-Mesûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Huseyn b. Alî el-Mesûdî, *Mürûcü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, thk. Es'ad Dâğır (Kum: Dârü'l-Hicre, 1409), 1/336.

⁴⁹ "Muhaddis seviyesinde" ifadesinden kasıt, hadis rivayeti için rihle yapan veya kendi beldesindeki hocaların hadislerini toplamaya çalışan; râvilerle alakalı bilgilerin peşinde koşan kişilerdir. Fezârî'nin bu manada bir hadisçi olmadığı açıktır.

⁵⁰ Müslim b. Haccâc, Ebû'l-Hasen Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî, *el-Müsnedü's-Sahîhü'l-Muhtasar bi Nakli'l-Adl 'ani'l-Adl ilâ Resü'lillâh*, thk. Muhammed Fuâd 'Abdulbâkî (Beyrut: Dâru 'İhyâit-Turâsî'l-'Arabî, ts.), 1/25.

⁵¹ el-Buhârî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'îl, *el-Câmiü'l-Müsnedü's-Sahîhü'l-Muhtasar* (nşr. Muhammed Zuheyr en-Nâsır), (Beyrut: Dâru Tûku'n-Necât, 1422), "Kitâbü'l-Cum'a", 39 (Hadis No: 940); Buhârî, "Kitâbü'l-Cihâd ve's-Siyer", 6 (Hadis No: 3024).

⁵² Müslim, "Salât", 199.

Sünen'inde 1⁵³ ve Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'inde 9⁵⁴ tane rivayeti bulunmaktadır. Sayıca az olan bu rivayetlerde mükerrerler de mevcuttur. Toplam 15 rivayetin yarısından az bir kısmının fikhî içerikli hadis olduğu ve yine bir kısmının cihat/siyer hükümleriyle alakalı olduğu ifade edilmelidir.

2. Kitâbü's-Siyer'in İncelenmesi

2.1. Fıkhın Bir Alt Konusu Olarak Siyer

Bir ilim olarak Siyer esasında Hz. Peygamber'in hayatını konu edinir. Ancak konumuz olan Siyer bundan farklıdır. Buna göre siyer, fıkıh ilminin bir alt konusudur ve İslâm devletinin diğer devletler ve gayri müslimlerle olan ilişkilerini inceleyen ilmi ifade eder. Fıkıh literatürünün bir türü olarak Siyer kitapları, devletler hukuku hükümlerini içeren kitapları içerir.⁵⁵ Ayrıca müstakil kitapların yanında furû fıkhı dair kitaplarda bu konunun bölüm olarak işlendiği de görülmektedir.

Konuya dair yapılmış sınırlı çalışmalardan önde geleni Muhammed Hamidullah'ın *İslâm'da Devlet İdâresi* adlı kitabıdır. Onun şu sözleri konuya giriş açısından çok yerindedir:

"Barış ve tarafsızlık dönemlerinde olduğu gibi savaşta da devletin yönetilmesi anlamında Uluslararası İslâm Hukuku'nun prensipleri Hz. Peygamber'in daha ilk dönemlerinde vardır. Fakat bir bilim olarak sistemeleştirilmesinin tarihini tayin etmek kolay olmasa gerekir... Hicrî 120 yılının başında vefat eden Zeyd b. Ali'nin (İmam Hüseyin'in torunu), elimizde mevcut olan Fıkıh konusundaki eseri Mecmû fî'l-Fıkh bile kitabü's-siyer başlığı altında konumuzla ilgili bir bölümü ihtiva eder... Ancak ayrı bir ilim ve araştırmanın bağımsız bir konusu olarak, -İslâm tarihinde, ilk defa olabilir- Ebû Hanîfe ve Çağdaşlarının çalışmaları ile karşılaşıyoruz..."⁵⁶

Hamidullah'ın tespitine göre, Siyer konusunda ilk tedvinler Ebû Hanîfe, talebeleri Ebû Yûsuf, İmam Muhammed, Züfer ve Fezârî ile bazı çağdaşlarına (Mâlik, Evzâî) nispet edilir. Bu literatürün fıkıh veya fikhî içeren hadis kitaplarında değil de müstakil olarak henüz ikinci asrın başlarında ortaya konulması dikkat çekicidir. Profesör Hamidullah'a göre, Emevî idaresinin son dönemlerinde halifelerin keyfi uygulamaları başta Abbâsîler olmak üzere diğer grupları rahatsız ediyor ve hemen her isyan kendisine bir taraflardan destek bulabiliyordu. Ebû Hanîfe'nin de bu isyanlardan bazılarında destek verdiği bilinmektedir.⁵⁷ Zaten makalenin ilk bölümünde görüldüğü gibi Ebû Hanîfe, Fezârî'nin kardeşinin bir isyana katılmasına fetva vermiş ve bu olay ikili arasında tartışma mevzuu olmuştu. Fezârî'nin hocası Evzâî'nin şu sözü aslında siyer literatürünün ortaya çıkışının sebeplerinden birini açıkça ortaya koymaktadır. O, Ebû Hanîfe'nin her ne kadar onaylamasalar da zalim hükümdarlara karşı isyanı teşvik etmesinden önce onu desteklediklerini ifade eder. İşte muhtemelen bu daha çok siyâsî olan tartışma sonrasında ilmî bir hüviyet kazanmış ve Ebû Hanîfe bu konuda bir metin ortaya koyma ihtiyacı hissetmiş olmalıdır. Ardından onun düşüncelerine olan itirazlarını derleyen Evzâî ve Evzâî'nin hocasına yaptığı eleştirileri göğüslemeye çalışan Ebû Yûsuf bu literatüre çok

⁵³ İbn Mâce, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünenü İbn Mâce* (nşr. Muhammed Fuâd 'Abdulbâkî), (Dâru 'İhyâ'î'l-Kutubi'l-'Arabiyye), "Kitâbü'l-Cenâiz", 6 (Hadis No: 1454).

⁵⁴ Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd* (nşr. 'Adil Muhammed, 'Ammâr 'Abbâs), (Kâhire: Dâru't-Te'sîl, 1436/2015), "Kitâbü'l-Cihâd", 54 (Hadis No: 2554).

⁵⁵ Ahmet Yaman, "Siyer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/316.

⁵⁶ Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdâresi*, 81-82.

⁵⁷ Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdâresi*, 83-84.

önemli katkıları sunmuşlardır. Yine İmâm Şâfiî her üç imamın görüşlerini toplamış ve kendisi de en sonda görüşünü zikrederek alana ayrı bir katkı sunmuştur.⁵⁸ Onun, çalışmasında büyük oranda Evzâî'nin görüşlerine katıldığı görülmektedir.⁵⁹ İmâm Şâfiî'nin *el-Ümm'*de yer verdiği Evzâî'ye ait siyer rivayetlerini topladığı "Siyerü'l-Evzâî" Evzâî'nin kendi kitabının aktarılması değil; İmâm Şâfiî'nin telifidir.⁶⁰ Onun bu kitabını telif etmeden önce Fezârî'nin eserini incelediği ve çok beğendiği, ayrıca kendi kitabında da benzer bir telif metodu uyguladığı söylenmiştir.⁶¹ Siyer literatürünün en önemli eseri müellifine "devletler hukukunun kurucusu" unvanını getiren İmâm Muhammed'in *Kitâbü's-siyerü'l-kebîr* adlı eseridir. Bu eser günümüze ulaşmamıştır. Bu makalenin konusu olan Fezârî'nin siyer literatürüne yaptığı katkısı da zikretmek gerekir. Önceden ifade edildiği üzere Fezârî, hem Kûfeli Süfyân es-Sevrî'den hem Şamlı Evzâî'den bu konuda rivayetleri toplamıştır. O halde onun bu kitabıyla aslında iki görüşü karşılaştırmalı olarak ilim ehlinin istifadesine sunduğu anlaşılmaktadır. Bu kısa ancak siyer literatürü açısından çok münbit dönemin ardından siyer konusunun furû fıkıh kitaplarının bir alt konusu haline gelmesinde hilafet tartışmalarının literatürün ortaya çıktığı zamanki kadar yoğun olmaması etkili olmuş olabilir.

Ebû İshâk el-Fezârî'ye nisbet edilen yegâne eser *Kitâbü's-Siyer'*dir. Üzülerek ifade etmek gerekir ki bu kitabın tamamı günümüze ulaşmamıştır. Bu sebeple kitabın incelenmesi elde bulunan kısım üzerinden yapılacaktır. Muhakkak kitabın bir kısmı üzerinden genellemelere ulaşmak çeşitli riskler taşır. Ancak kanaatimizce, kitapta müellifin usul ve üslubuna dair bazı tespitler yapmaya imkân sağlayacak yeterli malzeme mevcuttur. Umulur ki bir gün bu kıymetli eserin kayıp olan kısımları gün yüzüne çıkma imkânı bulur ve hicrî ikinci asırda yazılan kitapların metotlarına dair çok daha yerinde yorumlar ve tespitler yapma fırsatı bulunur.

2.2. Kitabın İsmi ve Rivayeti

Hicrî ilk asırlarda tasnif edilen kitapların bir kısmında olduğu gibi Fezârî'nin *Kitâbü's-Siyer'*i de çeşitli isimlerle anılmıştır. Tespit edildiğine göre kaynaklarda üç farklı isim mevcuttur. Bunlardan biri ve en çok kullanılanı *Kitâbü's-Siyer'*dir. Sonraki zamanlarda bu kitaptan bahsedenlerin çoğu zikredilen ismi tercih etmişlerdir. Bunun dışında İbn Sa'd, kitabın ravilerinden Muâviye b. Amr el-Ezdî'den bahsederken onun Fezârî'nin *Kitâbü's-sîre fî dâri'l-harb'*ını rivayet ettiğini ifade eder.⁶² Kitap için kullanılan isimlerden bir diğeri İbn Nedîm'in *el-Fihrist* adlı eserinde zikrettiği *Kitâbü's-siyer fî'l-ahbâri ve'l-ahdâs* başlığıdır.⁶³ Bu durum, hicrî ikinci asırda yazılan eserler için anlaşılır bir durumdur. Çünkü bazı âlimler bizzat kendileri eserlerine isim koymayı tercih ederken; diğer bazıları isim koymamışken sonraki ilim adamları tarafından isimlendirilme de olabilmektedir.

⁵⁸ Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdâresi*, 84-85.

⁵⁹ Eş-Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs, *Siyerü'l-Evzâî*, çev. İbrahim İlhan (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 18.

⁶⁰ Bilal Aybakan, "Şâfiî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010).

⁶¹ Ebû Ya'lâ el-Halîlî Ebû Ya'lâ el-Halîlî Halîl b. 'Abdullâh b. 'Ahmed b. İbrâhîm b. el-Halîl el-Kazvîni, *el-İrşâd fî Ma'rifeti 'Ulemâ'i'l-Hadîs - el-Halîlî*, ed. Muhammed Sa'îd 'Umar İdrîs (Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 1409), 1/443.

⁶² İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *Tabakâtü'l-Kübrâ* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 7/341.

⁶³ İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Verrâk el-Bağdâdî, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramadân (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1417), 161.

Fezârî'nin kitabın telifine hangi tarihte başlayıp telifi hangi tarihte bitirdiğine dair malumat bulunmamaktadır. Kendisinden kitabı rivayet edenlerden en çok bilineni şu üç kişidir: Mûâviye b. Amr er-Rûmî, Ebû Sâlih Mahbûb b. Mûsâ el-Antâkî ve el-Müseyyeb b. Vâdih es-Hımsî.⁶⁴ Bu üç kişinin nisbelerine bakıldığında Fezârî'nin Süfyân es-Sevrî ve Evzâî başta olmak üzere, önce hocalarının bu konudaki rivayetlerini toplamakla meşgul olduğu ve Missîse'ye geldikten sonra böyle bir kitap telif ettiği düşünülebilir. Zikredilen isimlerden kitabı rivayet edenler olmuştur. Ancak maalesef kitabın tamamı günümüze ulaşmamıştır. Peki kitap hangi döneme kadar gelmiştir? Bu soruya da net bir cevap vermek mümkün değildir. Tespit edebildiğimize göre kitap 5. Hicrî yüzyıla kadar ulaşmış olmalıdır. Çünkü bu yüzyılın fakihlerinden Kudûrî, *et-Tecrîd* isimli eserinde "Ebû İshâk el-Fezârî'nin siyer kitabında zikrettiğine göre"⁶⁵ şeklinde bir ifade mevcuttur. Ancak elimizdeki *Kitâbü's-Siyer* tarandığında bu rivayetin bulunmadığı anlaşılmaktadır. O halde, Kudûrî'nin döneminde kitabın bugün elimizde olan kısmından daha fazlasının bulunduğu söylenebilir.

Burada kitabın neden kaybolduğuna dair de sorular sorulabilir. Aslında buna müellifinden yola çıkarak cevap verilebilir. Süfyân es-Sevrî ve Evzâî gibi iki önemli âlimin tedrisatından geçmiş ve kitabın mevcut kısmından anlaşıldığına göre geniş bir ilim ağına sahip olan Fezârî'nin bu özelliklerine rağmen neden önde gelen bir âlim olarak görülmediği ayrıca incelenmelidir. Bir de kitapların birbirine olan bazı üstünlüklerinden dolayı bazı kitapların zamanla kaybolduğu söylenebilir. Fezârî'nin kitabıyla aynı konuları işleyen diğer siyer kitaplarının (özellikle Ebû Yûsuf ve İmâm Şâfiî'nin çalışmaları burada zikredilebilir) daha çok takip edilmesi *Kitâbü's-Siyer*'in zamanla daha az okunur olmasına etki etmiş olmalıdır.

2.3. İsnad Kullanımı

Fezârî'nin dönemin önde gelen ilim merkezlerinden olan Kûfe, Bağdât ve Dımaşk'ta bulunması, onun geniş bir hoca ağına sahip olmasını sağlamıştır. Bu durum, *Kitâbü's-siyer*'de müşahede edilmektedir. Tespit edilebildiği kadarıyla elimizde bulunan kısımda 60'tan fazla hocadan aldığı rivayetler bulunmaktadır. Eserinde kendisinden rivayet ettiği hocalarından bazıları şöyledir: Süfyân es-Sevrî, Evzâî, Abdullah b. Amr, Amr b. Dînâr, Mûsâ b. Ukbe, İbn Cüreyc, İbn Ebî Arûbe, Hâlid el-Hazzâ, İbnü'l-Mübârek, Süfyân b. Uyeyne. Rivayet sayıları dikkate alındığında en çok rivayetin iki önemli hocası Süfyân es-Sevrî ile Evzâî'den geldiği görülmektedir. Burada bir noktaya dikkat çekmek gerekir. Fezârî, 60'tan fazla [kitabın bize ulaşmayan kısmı düşünüldüğünde muhtemelen bu sayı çok daha fazla olacaktır] hocasından savaş hukukuna dair rivayetleri topladığına göre onun bu konuya özel bir ilgisi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Zaten hayatının önemli bir kısmını sınır şehri olan Missîse'de geçirmesi de bu hususu destekler mahiyettedir. Fezârî, hayatının bir bölümünde cihada katılmak amaçlı Missîse'ye gitmiş olamaz. Onun "siyer"e dair rivayetlerin peşinde olması ve Missîse'de eğitim faaliyetleriyle uğraşması, Fezârî'nin bu hususu planlı bir şekilde uyguladığını gösterebilir.

Fezârî, kitabında yer verdiği rivayetlerin isnadlı olmasına özen göstermiştir. Buradaki rivayetlerin çoğunluğu maktu rivayetler olduğu için isnatta çoğu zaman Fezârî'nin hocası, kendisi ve bir talebesi yer almaktadır. Ancak bazen hocalarına sorduğu sorulara aldığı cevaplarda geçen hadisler bulunmaktadır. İşte bu hadislerde de isnadı

⁶⁴ el-Fezârî, *Kitâbü's-siyer*, 64 (Muhakkikin girişi).

⁶⁵ Kudûrî, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed, *et-Tecrîd*, thk. Muhammed Ahmed Serrâc - Alî Cum'a Muhammed (Kâhire, 1427), 8/4168.

zikretmektedir. Öyle ki bazen herhangi bir soru olmadan doğrudan senedinde Fezârî'nin olduğu hadis zikredilmiştir.⁶⁶

Kitapta aynı rivayetlerin farklı isnatlarla zikredildiği durumlar bulunmaktadır. Söz gelimi bunlardan ikisi şöyledir:

1. Rivayet: Fezârî→Abdullah b. Avn→Recâ b. Hayve →Ömer b. Hattâb.
2. Rivayet: Fezârî→İbn Ebû Arûbe→Recâ b. Hayve→→Kabîsa b. Züeyb→ Ömer b. Hattâb.

İlk rivayette Recâ b. Hayve ile Ömer b. Hattâb arasında kopukluk bulunmaktayken, Fezârî ikinci rivayeti vermek suretiyle arada düşen râvînin Kabîsa b. Züeyb olduğunu anlatmak istemiş olmalıdır.⁶⁷

Müellifin kitaptaki üslubu aşağıda incelenecektir. Burada şu kadarını ifade etmek gerekir ki kitap adeta hoca talebe arasındaki bir diyalog metni gibidir.⁶⁸ Bu sebeple rivayetler uzayabilmekte ve soru soruyu doğurabilmektedir. Fezârî'nin eserinde kullandığı rivayet sigalarından en çok öne çıkanı “عن” sigasıdır. Ayrıca “قلت” ve “قال” gibi soru cevap kalıpları da kullanılmıştır.

عن ile aktarılan senetlere örnekler:

“Fezârî an İbn Ebî Uneyse”⁶⁹

“Fezârî an Ebî İshâk eş-Şeybânî”⁷⁰

“Fezârî an İbn Avn”⁷¹

Öğrencileri, Fezârî'den rivayetleri aktarırken daha çok “حدثنا” ve “اخبرنا” sigalarını kullanmışlardır.

“Ahberenâ el-Fezârî an İbn Cüreyc”⁷²

“Ahberenâ el-Fezârî ennehu kâle: seeltü Süfyân”⁷³

“Haddesenâ el-Fezârî an Süfyân”⁷⁴

Sonuç olarak Fezârî'nin eserinde rivayetleri isnatlı vermeye gayret gösterdiği, ancak bir muhaddis titizliği göstermediği; ayrıca bu durumun da ikinci asrın telif mantığına uygun olduğu söylenebilir.

2.4. Bab Başlıkları

İslâmî ilimler edebiyatı tedvin döneminin ardından tasnif dönemiyle beraber oluşmaya başlamıştır. Müellifler konu, amaç ve yöntem açısından farklı eserler ortaya

⁶⁶ el-Fezârî, *Kitâbü's-siyer*, 104.

⁶⁷ el-Fezârî, *Kitâbü's-siyer*, 151.

⁶⁸ İlk dönem eserlerindeki dilin edebi bir dil olmaktan ziyade konuşma dili şeklinde olması çeşitli çalışmalara konu olmuştur Süleyman Kaya, *Erken Dönemde Kitap Tasavvuru-Tefsir-* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2023), 13.

⁶⁹ el-Fezârî, *Kitâbü's-siyer*, 147.

⁷⁰ el-Fezârî, *Kitâbü's-siyer*, 144.

⁷¹ el-Fezârî, *Kitâbü's-siyer*, 136.

⁷² el-Fezârî, *Kitâbü's-siyer*, 153.

⁷³ el-Fezârî, *Kitâbü's-siyer*, 153.

⁷⁴ el-Fezârî, *Kitâbü's-siyer*, 179.

koymuşlardır. Kimisi konuyla alakalı rivayetleri sıraladıktan sonra kendi anlayışını ifade edecek yorumlarda bulunmuşken; kimi müellifler ise yorum yapmaktan kaçınmıştır. Bazı müellifler ise konu hakkında direk yorumda bulunma yerine dolaylı bir yorum anlayışı geliştirmişler ve benzer rivayetleri bab başlıkları altında toplamışlardır.

Fezârî'nin *Kitâbü's-Siyer*'inde tam sistemli olmasa da bab başlıkları bulunmaktadır. Kitabın büyük kısmı günümüze ulaşmadığı için tam olarak sistemli bir tevbib⁷⁵ faaliyeti olup olmadığı anlaşılmasa da kitapta 19 adet bab başlığı olduğunu ifade etmek gerekir. Bab başlıklarının Fezârî tarafından konulup konulmadığı hususu net değildir. Zira bazı bab başlıkları ile altında verilen rivayetler arasında uyumsuzluk olabilmektedir. Bu durumda iki ihtimalden söz edilebilir. Birincisi bab başlıklarını Fezârî'den sonraki öğrencileri vazedmiştir. İkinci ihtimal ise aşağıda da bahsedileceği üzere Fezârî'nin talebeleri ve ya onların talebelerinin kitaba bazı rivayetleri ekledikleridir. Ancak kitaptaki bazı senetlerden anlaşıldığına göre kitaba müellifin talebelerinin talebeleri bazı rivayetleri eklemiş olmalıdır. Bu sebeple, bab başlıklarını Fezârî'nin koymuş olma ihtimali daha fazladır. Fezârî, bab başlıklarında çoğu zaman görüşünü ifade edecek şekilde olmayanları tercih etmiştir. Ancak bazı bab başlıklarında konuyla alakalı hüküm direk ifade edilmiştir. Söz gelimi, "Kişinin ganimet dağıtımı ve kadılık görevi için ücret almasının keraheti babı" örneğinde olduğu gibi bazen konuya dair hükmü zikretmiştir.⁷⁶ Bazı bab başlıkları ise soru şeklinde getirilmiştir. Örneğin, "Esir olarak ele geçirilen, zimmîye satılır mı? babı" bunlardan biridir.⁷⁷

2.5. Müellifin Kitaptaki Usulü

Fezârî'nin *Kitâbü's-Siyer*'indeki rivayetlerde hoca-talabe arasındaki soru-cevap üslubu öne çıkmaktadır. Bu sebepler birçok rivayette bir diyalog ortaya çıkmakta ve bu durum, bazen rivayetlerin anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Genelde "قال" "قلت" şeklinde cereyan eden diyaloglar bazen uzayıp gitmektedir. Bunlardan birinde Fezârî hocası Evzâî'ye ardarda sorulduğu anlaşılan 14 soruyu aktarmaktadır. Bu soruların birçoğunu Fezârî sormuş bazısı ise hocasına başka talebeler tarafından sorulmuştur.⁷⁸

Kitapta bazı rivayetlerin senesinde Fezârî'nin öğrencisinin öğrencisi zikredilmektedir.⁷⁹ Bu husus, kitaba Fezârî'den sonra talebeleri veya sonraki talebelerin bazı rivayetleri ekledikleri düşüncesini akla getirmektedir. Ancak bunu teyit etmek için daha fazla delile ihtiyaç vardır.

Kitapta bazen konuyla ilgili âyetlerin zikredildiği görülmektedir. Bunlardan birinde Fezârî'nin hocalarından Abdullah b. Avn'ın Nâfi'ye mektup yazarak "*Savaş taktiği olarak düşmanı vurmak için çekilme, ya da diğer bir birliğe katılmak durumu hariç- böyle bir günde her kim onlara arkasını dönerse mutlaka o, Allah'ın gazabına uğramış olur. Onun varacağı yer de cehennemdir. Ne kötü varılacak yerdir orası.*"⁸⁰ âyetinde bahsedilen

⁷⁵ Hadislerin konularına göre tasnif edilmesini ifade eden tevbib kavramı, gerek ilim meclislerinde gerek telif edilen kitaplarda başvurulan bir usuldür. Âlimler, kitaplarında bab başlıkları çerçevesinde konuları ele almış; bazen "dinde re'y kullanmak" olacağı endişesiyle kendi görüşünü direkt ifade etmek istemeyen âlimler bab başlıkları koymak suretiyle görüşlerini aktarmışlardır.

⁷⁶ el-Fezârî, *Kitâbü's-siyer*, 112.

⁷⁷ el-Fezârî, *Kitâbü's-siyer*, 147.

⁷⁸ el-Fezârî, *Kitâbü's-siyer*, 157.

⁷⁹ el-Fezârî, *Kitâbü's-siyer*, 112.

⁸⁰ Enfâl 8/16.

durumun Bedir'den önce mi sonra mı olduğunu sorduğu, cevaben ise onun Bedir gününden bahsettiğini aldığı aktarılmaktadır. Ardından İbn Avn'ın sorduğu soruya verilen farklı cevaplar sıralanmaktadır.⁸¹ Kitapta bu âyetin dışında birçok âyete müracaat edilmiştir. Âyetlerin konusunun kitabın konusu olan cihat vb. hükümlerle alakalı olması dikkat çekicidir. Bir başka rivayette Fezârî hocası Atâ'ya bir âyetin nesh edilip edilmediğini sormaktadır. Atâ, âyetin neshedilmediğini ifade etmektedir.⁸²

Kitâbü's-Siyer'deki rivayetler Fezârî'nin fıkıh ve hadis anlayışına dair bazı tespitler yapmaya imkân vermektedir. Buna göre, kitabın genel üslubunun hoca-talebe arasındaki soru-cevap şeklinde cereyan ettiğini ifade etmek gerekir. Ancak dikkat çeken bir durum daha vardır. Bu da, Fezârî'nin hocası Evzâî'ye sorduğu sorulara Evzâî eğer o konuda bir nas varsa onu vermekle yetinmektedir. Ayrıca nasla cevap verilen sorulara çoğu zaman ek bir soru sorulmamaktadır. Ancak Evzâî'nin nas vermeksizin cevapladığı meselelere sorular eklenebilmektedir. Bu durum, Evzâî'nin ve talebesi Fezârî'nin ilmî metotlarını ortaya koymak açısından önemlidir. Söz gelimi, Fezârî hocası Evzâî'ye düşman kabirlerinin açılması meselesini sorar. Evzâî soruya bir hadisle cevap verir. Ardından hadisten çıkan sonuca vurgu yaparak meseleyi kapatır.⁸³ Bir başka rivayette konu savaşa katılan kişinin atı için bir pay ayrılıp ayrılmayacağı meselesidir. Fezârî, Evzâî'den ve başka kimselerden yaptığı rivayetlerle bu konudaki hadisleri sıralamakla yetinir.⁸⁴ Bu rivayetler ve kitaptaki genel üslup Evzâî'nin hadisi reye önceliğini; ancak hadis olmadığı durumda ise reyine müracaat etmekten kaçınmadığını gösterir. Bu hususta talebesi Fezârî de hocasıyla benzer bir usule sahiptir denilebilir.

Müellif Fezârî'nin kitabındaki dikkat çekici bazı hususlara değinmek gerekir. Buna göre, Fezârî bazen birkaç âlimin bir konudaki soruya verdikleri cevapları art arda vermektedir. Örneğin, Allah yoluna bir şey vasiyet eden bir kimsenin vasiyet ettiği malın kime dağıtılması gerektiği sorusuna Hammâd (?), Evzâî ve Süfyân'ın verdiği cevaplar sırasıyla zikredilmiştir.⁸⁵ Müellif, bazen iki grup âlimin bir soruya verdikleri farklı cevapları verir. Söz gelimi, Allah yoluna bir binek bağışlayan bir kimsenin oğlunun veya varisinin bu atla gazaya katılıp katılamayacağı sorulur. Fezârî'nin ifadesine göre Süfyân ile Şerîk bunu mekruh görürken; Ameş ile Mis'ar bir beis görmemektedir.⁸⁶

Fezârî'nin aktardığı rivayetlerden üçünde "مضت السنة" ifadesini geçmektedir. Evzâî'nin çokça kullandığı bu ifade İmâm Mâlik'in ameli ehli Medine delilinde kullanılan kavramlardan biridir. "Geçmişten beri gelen uygulama"⁸⁷ şeklinde anlaşılabilir olan bu kavrama İmâm Muhammed'in ve İmâm Şâfiî'nin itirazları malumdur.

Kitapta dikkat çekici başka bir rivayet daha bulunmaktadır. Buna göre, Ebü'l-'Aclân isminde birinin amcası Allah yolunda kullanılması için bir at vasiyet etmişti. Ebü'l-'Aclân, amcasının vefatından sonra kuzeninin yanına gelerek kendisinin İbnü'z-Zübeyr'in ordusunda olduğunu dolayısıyla Allah yolunda cihat ettiği için bu atı kendisine vermesini istedi. Kuzeni ise İbn Ömer'e bu hususta danışmaları gerektiğini söyledi. Bunun üzerine

⁸¹ el-Fezârî, *Kitâbü's-siyer*, 199.

⁸² el-Fezârî, *Kitâbü's-siyer*, 201.

⁸³ el-Fezârî, *Kitâbü's-siyer*, 101-102.

⁸⁴ el-Fezârî, *Kitâbü's-siyer*, 138.

⁸⁵ el-Fezârî, *Kitâbü's-siyer*, 138.

⁸⁶ el-Fezârî, *Kitâbü's-siyer*, 138.

⁸⁷ Mehmet Emin Özafşar, *Hadisi Yeniden Düşünmek* (Ankara: Otto, 2015), 81.

İbn Ömer'in yanına gelerek durumu anlattılar. İbn Ömer cevaben "Allah yolu her sâlih ameli kapsar. Eğer baban atını Allah yolundaki mücahitlere vasiyet etmişse, müşriklerle savaşanlara vermen gerekir. Ancak [İbnü'l-Aclân'ı göstererek] bu ve arkadaşları Kureyşli bir gilmânın yanında savaşmaktadırlar."⁸⁸

2.6. Siyer Literatürünün Diğer Kitaplarıyla Mukayesesi

Çalışmanın önceki kısımlarında devletler hukuku anlamında siyer türünün geniş bir literatür oluşturmadığı, ancak eserlerin müellifleri dikkate alındığında münbit bir zaman diliminde çok kıymetli eserlerin telif edildiği söylenmişti. Fezârî'nin hocası Evzâî, Süfyân es-Sevrî; Kûfe'nin önemli âlimleri Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî; Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî ile bu türün en önemli eserleri kaleme alınmıştı. Sonrasında yukarıda açıklanan bazı sebeplerle bu konuda yazılanlar nispeten azalmış; müstakil kitaplar yerine fıkıh kitaplarının mündemicatında kendisine yer bulmuştur. Bu sebeple, Fezârî'nin kitabını bu türün günümüze ulaşmış olan diğer eserleriyle bir karşılaştırılmasının yapılması kitabın üslubunu anlamaya katkı sunacaktır.

Yukarıda ismi geçen Siyer müelliflerinden ikisinin eseri günümüze ulaşmıştır. Bunlardan biri Ebû Yûsuf'un *er-Red alâ Siyeri'l-Evzâî*'si; diğeri Evzâî'ye ait olmadığı ve Şâfiî'nin müstakil bir çalışması olduğu söylenen –ancak ihtilaf sona ermiş değildir- *Siyerü'l-Evzâî*'sidir.

Ebû Yûsuf'un kitabının en önemli yanı bir mukayeseli fıkıh kitabı görünümünde olmasıdır. Zira Kûfe-Şam ihtilafını gösteren eserde İmâm Azâm'ın görüşü verilmiş, ardından Evzâî'nin düşünceleri zikredilmiş en sonda da Ebû Yusuf kendi değerlendirmesini yapmıştır. Kimi zaman hocasına eleştiride bulursa da esas olan hocasının görüşlerini Evzâî'ye karşı savunmaktır. Fezârî'de böyle bir yöntem bulunmaz. Ancak o da İslâm dünyasının çeşitli ilim merkezlerinde yetişen hocalarının görüşlerini art arda vermek suretiyle kitabına ayrı bir zenginlik katmıştır.

Ebû Yûsuf'ta bulunan usulü anlamak için bir örnek vermek uygun olacaktır:

"Ebû Hanife, savaşta yaralıları tedavi ederek faydalı olan bir kadına pay verilmez."

"Evzâî dedi ki: Resûlullah (sas) Hayber'de kadınlara pay verdi. Ondan sonra Müslümanlar bu hususta aynı uygulamayı takip ettiler."

"Ebû Yûsuf dedi ki: Fıkıh bilen birinin bu hususta cahil kalacağını zannetmezdim. Resûlullah'ın (sas) gazvede kadınlara pay ayırdığını bilmiyoruz. Bu konuda bize hadis de gelmemiştir. Eğer kitap çok uzun olmayacak olsaydı ben sana bu konuda uzunca bir şeyler yazabilirdim."..."Bu konuda birçok hadis vardır ve bu konudaki sünnet maruftur."⁸⁹

Konuyu aynı ifadelerle İmâm Şâfiî'nin *el-Ümm*'unda verdiği *Siyerü'l-Evzâî*'de görmekteyiz. Şâfiî rivayeti verdikten sonra şu ifadeleri kullanmıştır:

⁸⁸ el-Fezârî, *Kitâbü's-siyer*, 137.

⁸⁹ Ebû Yûsuf, Yakûb b. İbrâhim el-Ensârî, *er-Red alâ Siyeri'l-Evzâî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 37-38 İmam Muhammed'in bu meseledeki görüşü Şamîlara atfetmesi ayrıca önemlidir. Bu ifade, siyer hususundaki meselelerde Kûfe-Şam ihtilafının şahıslar arasındakinden fazla olduğunu gösterir.

“Bu konu Ebû Hanîfe'nin dediği şekildedir. Yani kadına ganimetten pay verilmez. Bu konuda birçok hadis vardır. Bu görüş, aynı zamanda kendisinden ilim tahsil ettiğim Hicazlıların görüşüdür.”⁹⁰

Aynı mesele Serahsî'nin İmâm Muhammed'in *es-Siyerü'l-Kebîr*'inin şerhi olan kitabında geçmekte; ancak görüş Evzâî'ye değil, Şamlılara atfedilmektedir.⁹¹

Fezârî'nin kitabında, Evzâî'nin veya Şam ulemasının savaşta yararlılık gösteren kadınlara pay ayrılması meselesi bulunmamaktadır. Muhtemeldir ki bu rivayet kitabın kaybolan kısmında mevcuttu. Çünkü diğer bazı kaynaklarda Evzâî'nin bu görüşü aktarılmaktadır.⁹²

Bu örnek üzerinden iki kitap arasındaki farkı şu şekilde varetmek mümkündür. Ebû Yûsuf'un kitabı bir karşılaştırmalı fıkıh bilgisini içeren reddiyedir. Fezârî'de ise böyle bir durum yoktur. Ayrıca kitaplarda esasında Ehl-i Rey-Ehl-i Hadis farkını gösteren bir üslup farkı olduğu da görülmektedir.

Sonuç

Aslen Kûfeli olup Şam, Bağdât ve Missîse'de bulunmuş olan Fezârî, mücahit bir âlim profiline sahiptir. O, Kûfeli Süfyân es-Sevrî ile Şamlı Evzâî'nin ilminden istifade etmiş ve siyer alanında yetişmiştir. Eğitimini tamamladıktan sonra bir serhat şehri olan Missîse'ye gitmiş ve şehir ahâlisinin sünneti öğrenmesinde önemli bir vazife yerine getirmiştir. Bu konuya dair kaleme aldığı ve alanının ilklerinden olan *Kitâbü's-siyer* adlı eserinin büyük kısmı günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte makalede işlendiği üzere günümüze ulaşan kısmı müellifin usulünü anlama noktasında yeterli malumatı barındırmaktadır.

Makale sonucunda ulaşılan sonuçları şöyle sıralamak mümkündür:

Ebû İshâk el-Fezârî, hayatı ile eseri arasında uyum olduğu görülen bir âlimdir. Zira o, Kûfe gibi çok önemli bir ilim merkezinde Süfyân es-Sevrî'den siyer hususundaki rivayetler noktasında istifade ettikten sonra, bu konuya dair eser telif etmiş olan Şâm âlimi Evzâî'nin şehrine gitmiştir. Hocasından elde ettiği birikimin ardından öğrendiklerini uygulayabileceği bir şehir olan Missîse'ye gitmiş ve burada vefat etmiştir. Ayrıca tek eserinin ilmî birikiminin öne çıktığı siyer alanında olması da ayrıca dikkat çekici bir durumdur.

Fezârî'nin eseri bağlamında bahsedilen, İslâm devletinin ve ahâlisinin Müslüman olmayan devletlerle ilişkisine dair hükümleri içeren siyer ilmi, günümüzde hâlâ araştırılmayı bekleyen bir alandır. Muhammed Hamidullah'ın *İslâm'da Devlet İdâresi* isimli eseri istisna edilirse Türkçe'de bu konuya dair çalışmaların sınırlı olması bu düşüncemizi desteklemektedir. Bu sebeple, alanın uzmanlarının konuyu detaylıca ele almaları siyer ilmine önemli bir katkı olacaktır.

Fezârî, önemli bir eser ortaya koymuş olmasına rağmen detaylıca bir araştırmanın konusu olmamıştır. Kanaatimizce, Fezârî gibi birçok âlim halen araştırılmayı

⁹⁰ Eş-Şâfiî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İdrîs, *el-Ümm*, thk. Rif'at Fevzî 'Abdumuttalib (Dârü'l-Vefâ, 1422), 9/198.

⁹¹ Serahsî, Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl, *Şerhü's-Siyerü'l-kebir*, çev. İbrahim Sarmış ve Mehmet Sait Şimşek (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 1/895.

⁹² Tahavî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Misrî, *Muhtasarü İhtilâfi'l-Ulemâ*, thk. Abdullâh Nezîr Ahmed (Beyrut, ts.), 3/432.

beklemektedir. Ancak burada bir hususu ifade etmek gerekir. Bir âlimin hayatının ve ilmî birikiminin ortaya konulabilmesi noktasında elde olan şablondan daha fazlasına ihtiyaç vardır. Bu hususta yeni metotların ortaya konulması önem arz etmektedir.

Konuyu çalışırken dikkatimizi çeken bir diğer husus da şudur. Kaynaklarımız, kitapları günümüze ulaşmamış olan âlimler ve eserleri hakkında önemli detay bilgiler içermektedir. Günümüze ulaştığı bilinmeyen bir kitap hakkında yapılacak bir araştırma ile kıyıda köşede kalmış çok kıymetli bilgiler bulunabilmektedir. Bu noktada İslâmî ilimler edebiyatının her dönemde kendi görevini layıkıyla yerine getirdiğini ifade etmek gerekir.

Kaynakça

- Abdullah b. Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, Ebû Abdurrahman. *es-Sünne*. thk. Muhammed b. Sa'îd b. Sâlim el-Kahtânî. Dammâm: Dâru İbni'l-Kayyim, 1406.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Mesâil - Rivâyetü Ebî Dâvûd es-Sicistânî*. thk. Ebû Mu'âz Târik b. Avdillâh b. Muhammed. Mısır: Mektebetü İbn Teymiyye, 1420.
- Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî Ebû'l-Ferec el-İsbehânî. *Mekâtîlû't-Tâlibiyyîn*. Thk. es-Seyyid Ahmed Sakr. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- Aybakan, Bilal. "Şâfiî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010.
- el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. 'Alî el-Husrevcerdî el-Hurâsânî, *el-Medhal ile's-Süneni'l-Kübrâ* (nşr. Muhammed Diyâ'ü'r-Rahmân el-A'zamî), Dârü'l-Hulefâ', Kuveyt.
- el-Buhârî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'îl. *el-Câmi'ü'l-Müsnedü's-Sahîhü'l-Muhtasar* (nşr. Muhammed Zuheyr en-Nâsir). Beyrut: Dâru Tûku'n-Necât, 1422.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. (nşr. 'Adil Muhammed, 'Ammâr 'Abbâs). I-VIII, Kâhire: Dârü't-Te'sîl, 1436/2015.
- Ebû Ya'lâ el-Halîlî, Halîl b. Abdullâh b. Ahmed b. İbrâhîm b. el-Halîl el-Kazvînî. *el-İrşâd fî Ma'rifeti 'Ulemâ'î'l-Hadîs - el-Halîlî*. thk. Muhammed Sa'îd Umar İdrîs. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- Erul, Bünyamin. "Uyeyne b. Hısn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Fezârî, İbrâhîm b. Muhammed b. el-Hâris Ebû İshâk. *Kitâbü's-Siyer*. thk. Fârûk Hammâde. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1987.
- Güleç, Hasan. "Ebû İshak Fezârî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm'da Devlet İdâresi*. İstanbul: Beyan, 2007.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebûbekir Ahmed b. Ali. *el-Câmi' li Ahlâki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi*. thk. Mahmûd Tahhân. Riyâd: Mektebetü'l-Ma'ârif, ts.
- Herevî, Abdullâh b. Muhammed b. Alî el-Ensârî. *Zemmü'l-Kelâm ve Ehlihî*. thk. Abdurrahman Abdulaziz eş-Şibl. Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1418.
- İbn Abdilhâdî, Muhammed b. Ahmed b. Abdilhâdî ed-Dimaşkî. *Tabakâtü Ulemâ'î'l-Hadîs*. thk. Ekrem el-Bûşî - İbrâhîm ez-Zeybek. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1417.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *el-Cerh ve't-Ta'dîl*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1371.
- İbn Ebî'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ubeyd b. Süfyân. *es-Samt*. thk. Ebû İshâk el-Haveynî. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Alî. *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Alî Muhammed Mu'avvad. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî. *es-Sikât*. Hindistan: Dâiretü'l-

- Ma'ârifî'l-'Osmâniyye, 1393.
- İbn Mâce, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. (nşr. Muhammed Fuâd 'Abdulbâkî). Dâru 'İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyye.
- İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Receb el-Hanbelî. *Fethü'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Mahmûd b. Şa'bân. Medine: Mektebetü'l-Ğurabâi'l-'Eseriyye, 1417.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menî. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. Thk. İhsan Abbâs. Beyrût: Dâru Sâdir, 1388.
- İbnü'n-Nedim, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Verrâk el-Bağdâdî. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramadân. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1417.
- İclî, Ebû'l-Hasan Ahmed b. Abdullâh el-Kûfî. *es-Sikât*. thk. Abdul'alîm Abdul'azîm el-Bestevî. Medine, 1405.
- Kaya, Süleyman. *Erken Dönemde Kitap Tasavvuru-Tefsir-*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2023.
- Kudûrî, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed. *et-Tecrîd*. thk. Muhammed Ahmed Serrâc - Alî Cum'a Muhammed. Kâhire, 1427.
- Mesûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Huseyn b. Alî. *Mürûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*. thk. Es'ad Dâğır. Kum: Dârü'l-Hicre, 1409.
- Meydânî, Abdülğânî. *el-Lübâb fî Şerhi'l-Kitâb*. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-arabî, 2012.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-Kelbî Cemâluddîn. *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1400.
- Müslim, Ebû'l-Hasen Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî. *el-Müsnedü's-Sahîhü'l-Muhtasar bi Nakli'l-Adl 'ani'l-Adl ilâ Resûlillâh*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb el-Horâsânî. *Tesmiyetu Fukahâi'l-Emsâr min Ashâbi Rasûlillâh Sallallâhu aleyhi ve Sellem ve min ba'dihim*. thk. Mahmûd İbrahim Zâyed. Haleb: Dârü'l-Va'y, 1369.
- Serahsî, Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl. *Şerhü's-Siyerî'l-Kebîr*. çev. İbrahim Sarmış ve Mehmet Sait Şimşek. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *Siyerü'l-Evzâî*. çev. İbrahim İlhan. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- Şâfiî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İdrîs. *el-Ümm*. thk. Rif'at Fevzî Abdulmuttalib. Dârü'l-Vefâ, 1422.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Mısrî. *Muhtasaru İhtilâfi'l-Ulemâ*. thk. Abdullâh Nezîr Ahmed. Beyrut, ts.
- Touati, Houari. *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*. çev. Ali Berktay. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021.
- Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekeriyâ. *Min Kelâmi Ebî Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn fî'r-Ricâl*. thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf. Dimaşk: Dârü'l-Me'mûn li't-Türâs, ts.
- Yakûb b. İbrâhim el-Ensârî Ebû Yûsuf. *er-Red alâ Siyeri'l-Evzâî*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Yaman, Ahmet. "Siyer". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009.